

Importanța cercetării de arhivă pentru istoria artei recente¹

Proliferarea arhivelor digitale, pe care instituțiile deținătoare sau proiecte transinstituționale le pun la dispoziția tuturor, creează noi contexte și noi instrumente pentru practica istoriei artei. În același timp, exercită o anumită presiune acumulativă asupra tuturor științelor umane. Digitalizarea facilitează munca cercetătorului – îi oferă documente textuale sau vizuale altădată accesibile numai unor comunități restrânse (care le identificau și ajungeau la locul depozitării lor fizice), dar o poate și restricționa. În ciuda abundenței, arhivele digitale ale muzeelor, arhivelor, bibliotecilor reprezintă doar o infimă parte din documentele existente, iar selecția cercetătorului este operată pornind de la o selecție dată, cu instrumentele mediului digital. Așadar lucrul cu ele presupune o fragilă combinație între posibilități deschise și constrângeri. Utilizarea în cercetare a arhivelor digitale a intensificat pe de-o parte, diverse tipuri de reflecții critice cu privire la medii și translabilitatea acestora și, pe de altă parte, necesitatea de a integra teoria arhivei în cercetare, adică de a ține seama de modalitățile specifice ale acesteia de a păstra și transmite cunoașterea. Problema stocării și instrumentalizării cunoașterii din cele mai variate domenii sau momente istorice se insinuează în istoria artei și prin intermediul obiectului ei căci există pe scena artei contemporane un interes important pentru arhive, arhivare, construcțe despre trecut, imaginar istoric sau geografic, cunoaștere științifică. Artiștii cu astfel de preocupări inventează corpusuri de arhivă sau utilizează în sens critic arhive deja existente.

Dacă arhiva a devenit o categorie care include, pe lângă depozite de documente, și biblioteci sau muzee, se poate spune că practica istoriei artei a avut din totdeauna și inevitabil o componentă arhivistică. Totuși, arhivele nu mai constituie azi un simplu

¹ Această lucrare a fost realizată în cadrul proiectului “Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077.

apanaj al unei discipline legate de trecut. Reflecțiile contemporane, legate sau nu de abundența și de permanenta apariție de noi arhive digitale, reconfigurează cercetarea arhivelor concrete, fizice sau a colecțiilor de obiecte și imagini. Desigur acestea nu au dispărut și nici nu și-au pierdut aura o dată cu digitalizarea, dimpotrivă a condus la luarea în considerare a unor aspecte secundare precum materialitatea documentelor. Această relativ recentă redescoperire a muncii cu arhiva se articulează cu practici mai vechi care s-au bazat întotdeauna pe document. Istoria artei (cel puțin în ceea ce privește anumite direcții sau tipuri de cercetare) împărtășește cu istoria, încrederea în „document” și năzuința de a găsi în el acea rămășiță a trecutului care poate să ajute la iluminarea lui. Cel puțin o parte a istorie artei a preluat pasiunea pentru căutarea și confruntarea documentelor, iar unele lucrări specifice ca de pildă catalogul raisonné sau monografia nici nu pot fi întreprinse altfel.

În afară de aceste practici obișnuite și care pot privi cercetarea oricărei epoci istorice, pe plan local, se poate vorbi, în epoca postsocialistă, de o adevărată foame de arhive, de documente produse de regimul comunist care vine ca replică a obstrucționărilor, constrângerilor și discursului dublu dinainte de 1990. În acest caz, cercetarea arhivelor este ghidată de dorința de recuperare a „adevărului”, dar are un rol și în construirea memoriei epocii socialiste și poate servi direct diverselor acțiuni de comemorare. Prin comparație cu istoria sau istoria literară, istoria artei se află abia la început în utilizarea arhivelor pentru cercetarea artei postbelice, deși mai multe fonduri de arhive privind instituții artistice, ministere, direcții culturale sunt disponibile azi cercetării. O istorie a artei recente – înțelegând prin aceasta arta postbelică – nu a fost încă scrisă, iar arhivele au început să atragă istorici de artă și să suscite cercetări doar în anii din urmă. Atrăși de documente provenite inclusiv din zona artistică au fost istoricii implicați în recuperarea politicilor epocii socialiste.

O inițiativă consistentă, prelungită în mai multe episoade, vine din partea istoricului Cristian Vasile care a publicat mai multe volume² în care câmpul cultural românesc este discutat pornind de la documentele Secției de agitație și propagandă a CC al PCR. Este vorba de cea mai importantă structură, din punct de vedere ierarhic și politic, ce se ocupa de cultură începând cu sfârșitul anilor 1940 și care a supraviețuit

² *Literatura și artele în România comunistă, 1948-1953*, Humanitas, Bucuresti, 2010; *Politicile culturale în timpul lui Gheorghiu-Dej*, Humanitas, Bucuresti, 2011; *Viața culturală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu, 1965-1974*, Humanitas, Bucuresti, 2014.

în varii forme până în 1990. Artele constituie doar un capitol alături de altele care privesc literatura, teatrul, filmul sau presa care, fără îndoială, dau ocazia unor comparații interesante. În ciuda importanței Secției de Agitație și Propagandă, reconstituirea istoriei pornind exclusiv de la ea nu face decât să îngusteze imaginea artelor în timpul socialismului privilegiind o structură strict ierarhică și unidirecțională de luare a deciziilor. În același timp, o astfel de abordare poate simplifica excesiv relația artelor / culturii cu politicul care nu era totuși cantonat doar în cele mai înalte structuri ale statului, ci putea să se regăsească și la niveluri aparent puțin semnificative.

Studiile care adoptă perspectiva istoriei artei și în care arhivele au o pondere însemnată nu și-au propus, cel puțin deocamdată, să realizeze lucrări de sinteză precum Cristian Vasile, ci au ales fragmente precis circumscrise. Iată 2 exemple ce pornesc de la studii de caz fie de instituții artistice precum Uniunea artiștilor plastici, așa cum face Magda Predescu³, fie de artiști /comunități artistice precise precum Mădălina Brașoveanu⁴. Demersurile lor au conjugat cercetarea arhivelor cu modele teoretice, istorie orală sau alte tipuri de documente; astfel, arhivele nu au constituit o simplă sursă de informație, ci o producție textuală (cu precădere) ale cărei condiții, circumstanțe și agenți trebuiau la rândul lor interogați.

Fără a pleda pentru exclusivitatea acestui tip de cercetare, există, cred, mai multe motive care pledează pentru implicarea arhivei în configurarea istoriei artei recente din România. Desigur, ele trebuie să constituie o parte a unui angrenaj mai complex care să activeze și să confrunte cât mai multe surse posibile:

1. Istoria recentă stă sub semnul memoriei, a celor care au trăit acest trecut recent și a celor care au auzit povestindu-se despre el. Amintirea care invadează prezentul constituie fără îndoială un dat prețios însă ea vine cu zone mai luminate și mai umbrite, cu anumite parti-pris-uri și poate de multe ori perpetua clișee de pildă, dacă anii 1980 sunt încă prezenți în memoria multor martori, alte perioade mai îndepărtate precum anii 1950 s-au șters sau sunt mai mult mai puțin lăsați pradă uitării. În plus, perioadele marcate de constrângeri mai dure sau violențe precum „obsedantul deceniu” au fost gradual obliterate din memoria colectivă. În acest context, arhivele ar putea oferi unele verigi uitate sau poate chiar proptele ale memoriei. Pe de altă parte,

³ „Disciplină și putere ‚pastorală’ în anii 1950: artistul de stat în comunism ca formă istorică de subiectivare”, articol elaborat în cadrul programului GE-NEC, Colegiul Noua Europă, 2012.

⁴ „Gânduri pentru o expoziție documentară: urme ale rețelei artistice Oradea - Tg. Mureș - Sf. Gheorghe în arhiva fostei Securități”, în *Caietele CSAS*, 2(14), 2014, pp. 86-166.

există puțină memorie „scrisă” în zona artelor (prea puține scrieri memorialistice și prea puține interviuri de istorie orală), așa că într-un viitor nu foarte îndepărtat, arhivele vor deveni poate unica sursă.

2. Așa cum arhivele pot atenua autoritatea mărturiei, tot ele te pot scăpa și de „vraja” obiectului, de privirea „dezinteresată”, „autonomă” a operei de artă create sub regimul comunist. În arhive arta apare de cele mai multe ori în angrenajul ei instituțional și politic și direcționează înțelegerea obiectului ca parte a unui sistem artistic complex cu mai mulți agenți, uneori contradictorii și cu mai multe straturi de negociere. De aici, se poate iniția o problematizare a relației dintre artă și regim politic care să opereze pe cât posibil în afara prejudecăților care fie aruncă totul în registrul compromisului (ceea ce desființează și calitatea de artă a obiectelor astfel judecate), fie pune arta (mare parte din ea) sub semnul rezistenței neglijând astfel componentele „extraartistice” care constituiau criteriile ei de posibilitate.

3. Chiar dacă arhivele nu sunt o imagine fidelă a sistemului artistic, cât mai degrabă a modelului său birocratic, ele pot ajuta la înțelegerea instituțiilor artistice, cu structura, mecanismele și practicile lor, precum și a relației lor cu puterea politică. Majoritatea fondurilor disponibile provin de la structuri instituționale și fiecare în parte poate servi la studierea anumitor situații particulare, însă o lectură încrucișată pare mult mai adecvată deoarece instituțiile artistice erau ierarhizate și interrelaționate, iar puterea unor artiști se construia prin acumularea de funcții. Diversele tipuri de putere în lumea artei se construiau prin instituții intersectându-se în anumite cazuri cu „marea” politică.

4. „Foamea” de documente din prezent este hrănită retrospectiv de grafomania regimului care a organizat structuri birocratice în toate domeniile, inclusiv în sistemul artistic. În fapt, cea mai importantă instituție a acestui sistem, Uniunea Artiștilor Plastici a fost înființată ca unitate centralizatoare care impunea un model birocratic vieții artistice. Totodată, birocrăția putea fi utilizată ca mijloc de control al producției artistice sau activității expoziționale. Citirea documentelor cere însă o expertiză anume (o familiarizare cu diverse tipologii de documente, cu limbajul oficial, cu limbajul birocratic al diverselor perioade) deoarece actele emise de instituții nu erau neapărat o reflectare a realității cât veneau în întâmpinarea a ceea ce se aștepta de la ele. De fapt, unele documente sunt mai degrabă opace sau cel mult ambigue (de exemplu procesul verbal al unei ședințe de la UAP reprezenta transcrierea exactă a celor discutate sau era produsul unei „editări” ulterioare în vederea unui control?;

discursurile pe care artiștii le susțineau la diverse ședințe din anii 1950 sunt scrise de ei înșiși sau doar „performate”?). De asemenea, unele lucruri nu pot fi decât întrezărite / bănuite / sugerate pe baza documentelor căci ele conservă în primul rând concepția oficială standard și informații despre artiștii mai activi în cadrul instituțiilor. Marginalii, ocolișurile, negocierile, opozițiile sunt prea puțin consemnați, în acest caz singura posibilitate care rămâne este interpretarea absențelor.

5. Lucrul cu arhivele implică, tocmai datorită tipologiei diverse a documentelor, opacității unora dintre ele, medialității (imagine, text) și materialității lor precum și a idiosincraziilor cercetătorului (ce să alegi și cum din nesfârșite documente), o atenție sporită față de propriile instrumente, o circumspecție față de ceea ce ar putea să apară drept adevăr istoric. Deși anterior am sugerat că cercetarea arhivelor poate constitui o contrapondere a memoriei individuale sau colective, cred că arhivele pot fi tratate ca un soi de memorie instituțională: ceea ce a ajuns până la noi este rezultatul unor selecții mai întâi de natură birocratică, mai apoi de alte naturi politice și chiar personale. În angrenajele acestei memorii, fragmentele se întâlnesc uneori aleatoriu, pot apărea hibrizi și temporalități heteroclitice.

6. Majoritatea observațiilor generale de mai sus au fost făcute având în minte arhivele diverselor instituții artistice în care avem de-a face cu documente ce țin de funcționarea instituției. Mai există și alte arhive utile în cercetare precum cele de imagini (fotografii, clișee), de publicații sau documentare (bazate tot pe materiale publicate). Ele pot ajuta redescoperirea unor publicații sau unor lucrări uitate ca și a unor fragmente din istoria receptării sau din istoria expozițională.

În cercetarea mea, *1944-1953: Trasee instituționale și destine politice în arta românească postbelică*, arhivele de toate felurile joacă un rol esențial. Utilizez atât arhive în sens restrâns (colecții de acte, documentare – de imagini, de presă sau alte publicații), cât și colecțiile unor instituții precum muzeele sau bibliotecile. Reconstituirea începuturilor sistemului artistic implementat în România pornind de la modelul sovietic nu ar putea fi făcută fără existența unor fonduri ca Sindicatul artelor frumoase și succesoarea lui, Uniunea Artiștilor Plastici (ambele la Arhivele Naționale) precum și a arhivei Universității Naționale de Arte (care a păstrat extrem de selectiv acte emise de Institutul de Arte Plastice „Nicolae Grigorescu”). Fiind interesată de istoria instituțională și de felul în care artiștii interbelici s-au adaptat și au contribuit la formarea noului sistem, aceste trei fonduri constituie una din bazele

cercetării. La acestea se adaugă fonduri ale unor instituții cu structuri întrucâtva paralele, cu rol de supraveghere și uneori de finanțare sau organizare – este vorba de Secția de Agitație și Propagandă a CC al PCR și Ministerul Artelor și Informațiilor (numai pentru perioada 1948-1950), aflate de asemenea în custodia Arhivelor Naționale. Fondurile documentare aflate la Institutul de Istoria Artei și Muzeul de Artă Contemporană oferă informații, conexiuni, piste de cercetare cu privire la partea „văzută” a sistemului artistic: lucrări, expoziții și artiști. Din perspectiva utilizării arhivelor, cercetarea mea aduce împreună și încearcă să articuleze părțile manifeste ale unui sistem artistic contestat cu elemente care țin de culisele instituționale. Deși bazată pe arhive, cercetarea nu și-a propus să le „epuizeze” sau să le transforme în informații și mai apoi în narațiuni, ci să le folosească cu precauțiile arătate mai sus și în configurații și dozaje potrivite fiecărui caz.